

ПІДХОДИ ДО ПЕРІОДИЗАЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

А Проаналізовані основні підходи до періодизації історії України та з'ясовано, яким чином вони представлені в посібниках з історії української культури.

Ключові слова: історія України, концепція, культура, підручник, періодизація.

Актуальність. Здається ніякого сумніву не викликає той факт, що однією з важливих дисциплін професійної підготовки сучасного культуролога є історія української культури. Її вивчення передбачає не лише ознайомлення студентів із основними подіями, явищами, фактами, постатями в історії української культури, а й з формування у них, у кінцевому підсумку, певних уявлень про її становлення та розвиток. Утім зауважимо, що саме останнє завдання потребує чіткої структуризації фактографічного матеріалу, виділення з його масиву ключових моментів, про які можна говорити як про переломні чи віхові. Другими словами, узагальнюючий виклад матеріалу передбачає його систематизацію та періодизацію.

Питання періодизації набирає особливої актуальності при написанні підручників і посібників з історії української культури. Воно є важливим із огляду на низку обставин. По-перше, підручники є тим початковим кроком, із якого починається знайомство студента з предметом, а, отже, формуються первинні уявлення про нього. По-друге, великий обсяг матеріалу, при обмеженому обсязі посібника, передбачає необхідність відбору фактів і їхню структуризацію за певними ознаками. По-третє, саме така навчальна література має відбивати останні наукові досягнення не лише з конкретних проблемних питань, а й представляти теоретичні узагальнення з предмета в цілому, зокрема, з ключової проблеми української культури – періодизації її історичного розвитку.

Проте, можемо констатувати, що питання періодизації історії України є одним із найдискусійніших серед науковців-істориків. При всьому скепсисові, який значна їх частина висловлює щодо можливості об'єктивно усвідомити та періодизувати історичний розвиток, спроби зробити це не припиняються. Зрозуміло, що жодне таке дослідження не варто абсолютизувати та ідеалізувати, але й зневажати ними теж, мабуть, не годиться. Бо, попри все, періодизація є невід'ємною частиною історії як академічної науки, адже навіть при позірному агностицизмі та емпіризмі історик потребує певної структури, своєрідного дороговказу для викладу фактів та їхнього осмислення у власних дослідженнях.

Як уже зазначалося вище, підручник чи посібник можна розглядати як своєрідне перехрестя, на якому відбувається зустріч і знайомство студента з науковим доробком своїх попередників і сучасників. Отож, питання про те, які підходи застосовують їхні автори до періодизації розвитку української культури ви-

дається нам доволі актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій. Джерельною базою нашого дослідження послужать праці істориків, у яких викладені концептуальні схеми періодизації історії України; підручники та посібники з історії української культури; інтегровані підручники, у яких викладена історія вітчизняної та зарубіжної культури; посібники з культурології, які включають розділи, присвячені історії української культури. Нами проаналізовані підручкові видання з 1991 по 2014 рр., що зберігаються у бібліотечних фондах Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка та Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І.П. Котляревського.

Формулювання цілей статті. Виходячи з вищеведеного у нашому дослідженні, проаналізуємо основні підходи, що сформувалися в історичній науці до періодизації історії України та розвитку її культури; з'ясуємо, як ці підходи відображені у підручниках з історії української культури та які методи та прийоми застосовують автори підручників для структурованого (періодизованого) викладу матеріалу.

Виклад основного матеріалу. Розпочати огляд основних підходів до періодизації української історії та культури в українській історіографії, вочевидь, варто з концепції М.С. Грушевського, який першим сформулював загальну схему історії україно-руського народу та запропонував її періодизацію. У загальних рисах теоретичні засади своєї ідеї вчений виклав у статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» на сторінках видання «Статей по слов'янознавству», виданого Другим відділенням Імператорської Академії наук за редакцією академіка В. Ламанського у 1904 р. Практичним же втіленням її стали «Нариси історії українського народу», опубліковані у тому ж 1904 р. російською мовою. Фундаментальна праця вченого «Історія України-Руси», нажаль, доведена тільки до 1658 р., а, отже, не може вповні бути використаною для вивчення періодизації історичного розвитку.

За М. Грушевським, головним лейтмотивом української історії є розуміння її «...як одної тяглої і неперервної цілоти, що йде від початків, або й поза початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвою до наших часів...» [4, с. 3]. «Днем народження» для українського народу Грушевський установлює IV століття нашої ери. Саме ним дослідник датує виділення українців із слов'янського масиву. Період з IV по IX століття характеризується ним

як додержавний період. Далі з IX до XIV століття – це період історії Київської Русі, який він розділяє на три етапи: становлення, розвитку та занепаду. До останнього етапу він включає історію удільних князівств зі спеціальним акцентом на історії Галицько-Волинської держави, яку розглядає в якості політичної та культурної правонаступниці Русі. Потім учений зупинився на переході українських земель під владу Великого князівства Литовського та Корони Польської й подальшого їх об'єднання у складі Речі Посполитої. Цей період охоплює у нього XIV–XVI століття. Окремо науковець виділяє період, пов'язаний із зародженням і розвитком козацтва, зупиняється на подіях Хмельниччини, аналізує діяльність гетьманів аж до ліквідації у 1764 р. інституту гетьманства. Нарешті, історик прослідковує процес включення та історичного буття українського народу в Російській та Австрійській імперіях до 60-х років XIX ст. включно. Останньою сторінкою стає виклад української історії з 1870 р. до сучасних авторів часів.

Схема періодизації, запропонована М.С. Грушевським, стала основою для подальших пошуків. З окремими модифікаціями вона ввійшла у праці багатьох істориків – як тих, котрі працювали в Україні, так і тих, кого вихор революції та воєн закинув у еміграцію. Зокрема, Д.І. Дорошенко, один із таких істориків-емігрантів, у своїй узагальнюючій праці «Нариси історії України», вочевидь не без впливу ідей Грушевського, зазначав: «Я хочу оглянути процес політичного, соціально-економічного й культурного розвитку українського народу на цілім просторі його історичного існування» [5, с. 21]. Характеризуючи схему, за якою буде реалізовуватися вищезначений задум дослідник пише: «...ця схема обіймає початки української державної організації з осередком у Києві; розвиток і занепад Київської держави; добу Галицько-Волинської держави; запанування Литви й Польщі на українських землях; постання Української козацької держави; занепад українського життя й поділ українських земель між Росією й Австрією, національне відродження й нарешті, уже за наших часів, змагання відновити українську державність» [5, с. 21]. Тож бачимо, що схема періодизації запропонована М.С. Грушевським у цілому збережена. Хіба що виразнішим стає акцент на державницьких потугах українського народу. Тобто до уваги бралися політичні чинники історії українського народу.

Нажаль, у силу низки політичних, а не наукових обставин ця схема історичного розвитку нашого народу буде надовго вилучена з академічного дискурсу в УРСР. Її триумфальне повернення розпочнеться вже у 1991 р., коли в перекладі українською побачить світ книга професора Йоркського університету в Торонто О. Субтельного «Україна: Історія». У ній автор розділив історію України на шість великих періодів: Найдавніші часи; Київська Русь; Польсько-литовська доба; Козацька ера; Під імперською владою; Україна у XX ст. [14, с. 3].

Якщо в еміграції періодизація, викладена М.С. Грушевським, лишалася панівною впродовж першої, а значною мірою й другої половини XX ст., то на території радянської України ситуація склалася по-іншому. Перевагу тут у розумінні історичного процесу, не без потужного адміністративного впливу з боку Ко-

муністичної партії, отримала марксистська теорія суспільно-економічних формацій у її лєнінсько-сталінському прочитанні. Потрібно відзначити, що у роботах К. Маркса та Ф. Енгельса термін «суспільно-економічна формація» вживається у декількох семантичних значеннях. Подекуди він замінюється терміном «суспільна формація» в означенні сукупності суспільних відносин, «економічна формація», «історична формація» тощо. Зокрема, у начерках листа до Віри Засулич, датованого 1881 роком, К. Маркс зазначає: «Землеробська община, будучи останньою фазою первинної суспільної формації, є в той же час перехідною фазою до вторинної формації, тобто переходом від суспільства, заснованого на спільній власності, до суспільства, заснованому на приватній власності. Вторинна формація охоплює, зрозуміло, низку товариств, що ґрунтуються на рабстві і кріпацтві» [12, с. 386–405]. Таким чином, він накреслює поділ на три великі формації – первинну (докласове суспільство), вторинну (класове суспільство) і третинну (безкласове, комуністичне суспільство).

Тож марксистська теорія суспільно-економічних формацій була досить складним і суперечливим явищем. У той же час її прочитання в українській-радянській історичній науці позначилося значним спрощенням. Увесь історичний розвиток у ній мав утиснутися у п'ять етапів: первіснообщинний лад, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична формації. Кожній із них відповідав свій тип економічного виробництва, свої прошарки суспільства, розділені на антагоністичні класи та свої стадії розвитку культури. Остання трактувалася як суспільна надбудова напряму, яка залежала від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Практичним утіленням таких поглядів можемо вважати нариси «Історія Української РСР» авторства О.К. Касимова, видані під патронатом Інституту історії АН УРСР у 1960 р. У них автор послідовно викладає історію українського народу, починаючи з первісного ладу, феодальної та капіталістичної формації, та завершує її 1958 роком – часом остаточної перемоги соціалістичного ладу й початком побудови комуністичного суспільства [10, с. 399]. Тяглість подібної періодизації можемо побачити й на прикладі книги І.К. Рибалки «Історія України. Дорадянський період». Прикметно, що вона була видана у 1991 р., коли радянська система знаходилася у глибокій кризі, а Україна стояла на порозі незалежності. Проте, запропонована автором структура та періодизація продовжувала традиції формаційного підходу. Перша частина цього видання носить назву – «Первісний лад. Період феодалізму з найдавніших часів до 1861 року». Друга – «Період капіталізму 1861–1917 років» [13, с. 607].

Навіть у такій унормованій формаційній періодизації існували суттєві проблеми. По-перше, в обох книгах відсутні згадки про рабовласницьку формацію, яка мала передувати феодальній. Її існування на території України залишалося дискусійним у радянські часи. Отже, породжувало закономірне питання про те, чи можливий розвиток суспільства шляхом перестрибування через окремі формації, чи їх варто було віднайти у власній історії. По-друге, не менш суперечливим було питання про початок капіталістичної формації.

Наприклад, у книзі О.К. Касимова її зародження на теренах України датується останньою четвертю XVIII століття [10, с. 399]. У той же час І.К. Рибалка датує початок капіталістичного періоду 1861 роком [13, с. 607]. По-третє, на визначення періодизації окремих етапів впливали суто політичні чинники. У цьому ключі неодноразово переносилася дата періодизації, що мала засвідчити остаточну перемогу соціалізму в УРСР.

Щодо розвитку культури, то вони висвітлювалися в кінці кожного з розділів в окремих підрозділах. Їхні назви доволі красномовні: «Розквіт української соціалістичної культури», «Культура періоду феодалізму» тощо. Проте, автори поряд із ними застосовували і суто хронологічні чи політичні маркери. Наприклад – «Розвиток культури середини XVII – середини XIX століття», «Культура Київської Русі» і таке інше.

Використання формаційної теорії для періодизації історичного розвитку припинилося разом із крахом комуністичних режимів і проголошенням незалежності у республіках колишнього СРСР. Спроби переглянути дві описані вище схеми періодизації розпочалися набагато раніше. Піонером у цьому процесі став І. Лисяк-Рудницький. У травні 1978 р. у Канадському Інституті Українських Студій при Альбертському університеті ним була виголошена доповідь, у якій учений доволі критично відгукнувся як до спроб періодизації української історії на базі формаційного підходу, так і до «звичайної схеми» М.С. Грушевського. Пізніше її ідеї втілилася у есе «Проблеми термінології та періодизації в українській історії». Учений відкинув формаційну «П'ятичленку», зауваживши, що у радянсько-марксистській схемі періодизації української історії найслабшою ланкою є «феодална формація». І.П. Лисяк-Рудницький їдко зауважував, що: «...немає жодного історичного сенсу на ціле тисячоліття, від Рюрика до Миколи I, наліплювати ярлик феодалізму» [11, с. 41].

Водночас, не задовольнив дослідника й розподіл української історії на «княжу», «литовсько-польську» та «козацьку» добу. Головною вадою такого поділу він вважав неможливість поширити його на інші країни. Це, в свою чергу, призводить до ізоляції української історії від світового історичного процесу. Крім того, вчений відзначав, що й трактування окремих діб не є беззаперечним, бо не відображає їх характеру. Так, приміром, козацтво є справді важливим феноменом української історії XVII ст. Проте, чи варто на цій підставі означати весь період з XVI по XVIII століття як козацьку добу, залишається для дослідника контроверсійним питанням.

Виходячи з вищезазначених міркувань, І. Лисяк-Рудницький запропонував поділити історію України на стародавню, середньовічну, ранньо-новітню та історію XIX й XX століття (новий і новітній час відповідно). Їх він вважав відповідником великих європейських епох античності, середньовіччя та новітнього часу. Стародавню історію України він пропонував розглядати як частину, хоча й маргінальну, грецької та елліністично-романської цивілізації. Середньовіччя визначалося у межах VI–XVI століть. У ньому виділялися до київський період, час Київської та Галицько-Волинської держави, добу литовського панування до Люблінської

унії 1569 р. Це мало б відповідати європейському ранньому, зрілому та пізньому середньовіччю. Ранньоновітній час тривав, на думку дослідника, від Люблінської унії до кінця XVIII ст. Остаточний перехід до нової історичної епохи пов'язується з кінцем XVIII ст. Тож XIX ст. у І. Лисяка-Рудницького значно довше, ніж воно є хронологічно, бо ж триває з 1780-х років до 1914 року. Саме цей період, на думку історика, можна вважати часом появи модерної української нації. Перша Світова війна й події, до яких вона призвела відкрили найновішу добу в історії Європи в цілому та України, зокрема [11, с. 42–43].

Популяризуючи подібну періодизацію, дослідник значну увагу приділяє аналізу культурних явищ, уплетених до окремих історичних епох. Зокрема, ренесанс, реформація та бароко проголошується основною темою культурного та інтелектуального життя у пізньосередньовічний і ранньомодерний період, а просвітництво й романтизм стають визначальними для «довгого» XIX ст.

Думки, висловлені вченим, стали доступними широкому загалу науковців після появи у 1994 р. двотомника його есе, упорядкованого Я. Грицаком. Вони знайшли підтримку серед окремих істориків. Свідченням цього є періодизація, запропонована О.В. Гісемом та О.О. Мартинюком. У ній історія України поділена на чотири періоди: стародавня історія – від появи людини на території України до V століття; середньовіччя – з V по XVI століття; нова історія – з XVI століття по 1914 рік та новітня – з 1914 по сьогодні [2, с. 5]. Та й поява спеціальних видань, зокрема, «Україна модерна», одним із редакторів якої був Я. Грицак, свідчить про поширення вищезазначеної моделі періодизації [3, с. 3].

Вирішуючи друге завдання нашої статті, ми переглянули та проаналізували 15 підручників і посібників з історії української культури. Можемо констатувати, що спеціальний огляд періодизації виявлено лише в трьох з них. Це навчальні посібники за редакцією О.М. Цапка [7] та В.М. Шейка [19] і книга «Українська культура в європейському контексті», адресована студентам, викладачам і науковцям-культурологам за редакцією Ю.П. Богуцького [15]. У них історія української культури поділяється на 7 періодів. Перший з них охоплює час від її витоків до Київської Русі. Другий присвячений культурі княжої доби. Третій маркується литовсько-польськими часами (XIV – перша половина XVII століття). Четвертий пов'язується з існуванням гетьманської держави. П'ятий – це 150 років «довгого» XIX століття. Шостий період охоплює розвиток культури у XX столітті. Сьомий – одностайно проголошується новітнім етапом, який розпочався 1991 року зі здобуттям незалежності та триває донині.

Можемо констатувати, що у вищезазначених працях домінує схема, започаткована М.С. Грушевським. Певні особливості є лише в посібнику за редакцією В.М. Шейка, де початок третього етапу датується XIII століттям і його зміст визначається як часи формування української народності [19, с. 6–7]. Тут помічаємо відгомін радянської періодизації з її ідеями трансформації етносу в народність, а потім і в націю за капіталістичної формації, хоч автор і не посилається на неї.

Про підходи до періодизації в інших виданнях буде-

мо говорити, спираючись на заявлений у них зміст. У переважній більшості автори посібників використовують періодизацію, представлену в оглянутих вище підручниках із певними варіаціями. Типовим прикладом є посібник авторства Б.І. Білик. У ньому розглянуті витoki української культури, що починаються з первісних часів і закінчуються дохристиянською культурою слов'ян. Далі простежено культуру України-Руси, литовсько-польської доби та часів козацько-гетьманської держави. Культура XIX століття хронологічно розділена на його першу та другу половину. В оглядові розвитку культури XX століття окремо виділений період 1917–1920 років, як час боротьби за державну незалежність [1, с. 405–407].

Проте, у трьох посібниках за редакціями С.М. Клапчука [9], О.Ю. Павлова [8] та авторства О.Л. Шевнюк [18] запропонований інший підхід. Наприклад, у посібнику С.М. Клапчука культура слов'ян дохристиянської доби та культура України-Русі розглядаються у розділі середньовічної культури. Українська культура кінця XV – першої половини XVII століть представлена в контексті епохи Відродження. Культура доби козацько-гетьманської держави подана в руслі європейської культури Нового часу та епохи Просвітництва. Аналогічний підхід простежується і для розвитку культури XIX–XX століть. Показово, що для характеристики умов розвитку культури у 80-х роках XX століття автор використовувє термін науково-технічна революція, що є визначальним для періоду так званого постіндустріального суспільства [9, с. 3–4]. Зрозуміло, що такий підхід є ближчий до періодизації, запропонованої І. Лисяком-Рудницьким. А з огляду на той факт, що вищезазначені підручники були видрукувані у 2002, 2007 та 2012 роках можемо говорити й про безпосередній вплив ідей канадського вченого на їхню структуру. Відзначаємо, що два з трьох посібників є інтегрованими курсами, які поєднують виклад вітчизняної та світової культури.

Нарешті, можемо сказати, що існує й третій, доволі своєрідний варіант періодизації. Прикладом її є посібник за редакцією С.О. Черепанової. Він розділений за основними напрямками духовної культури та мистецтва. Потім уже історичний розвиток кожного з цих видів мистецтва розглядається через зміну стилів у них [16, с. 454]. Такий підхід, вочевидь, взорується на приклади посібників з української культури за редакцією Д. Антоновича [17] та І. Крип'якевича [6].

У результаті проведеного вище дослідження доходимо до наступних **висновків**. По-перше, питан-

ня періодизації історії України та історії української культури на сьогодні є дискусивним і неусталеним. Базовими можна вважати два основних підходи: перший, – сформульований ще М.С. Грушевським та модифікований його послідовниками, – розглядає історію українського народу як цілісну структуру від найдавніших часів до сьогодення, маркуючи її найважливішими моментами української історії (Київська Русь, козацтво тощо); другий, – сформульований І. Лисяком-Рудницьким, – також висвітлює історію України від найдавніших часів до сьогодення, пов'язуючи її з аналогічними періодами європейської історії. Формацийний підхід, що переважав за часів радянської України, на сьогодні практично не використовується, зберігаючи, втім свої особні положення у окремих виданнях.

По-друге, у посібниках з історії української культури представлений як підхід до періодизації, запропонований М. Грушевським, так і точка зору І. Лисяка-Рудницького. Переважаючим, з окремими поправками, є перший. Як своєрідну альтернативу до обох підходів можна розглядати варіант подачі культурного розвитку українства за основними напрямками духовної культури та мистецтва з використанням стильової періодизації.

Список використаних джерел

1. Білик, Б.І. Культурологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Б.І. Білик. – Київ : Книга, 2004. – 408 с.
2. Гісем, О.В. Наочний довідник. Історія України / О.В. Гісем, О.О.Мартинюк. – Київ – Харків : VESTA, 2007. – 175 с.
3. Грицак, Я. Від редакції. або що таке модерна історія України? / Ярослав Грицак // Україна модерна. – 1996. – №1. – С. 3.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Київ, 1991. – Т. I. – 648 с.
5. Дорошенко, Д.І. Нариси історії України / Д.І. Дорошенко. – Львів : Світоч, 1991. – 572 с.
6. Історія української культури / за ред. І. Крип'якевича. – Київ : Либідь, 2002. – 656 с.
7. Історія української культури: кредитно-модульний курс: навч. посіб. для студ. вузів / за ред. О.М. Цалка – Київ : КНТ, 2011. – 173 с.
8. Історія української культури : навч. посіб. для студ. вузів / за ред. О.Ю. Павлова. – Київ : Центр учбової літератури, 2012. – 344 с.
9. Історія української та зарубіжної культури : навч. посіб. / за ред. С.М. Клапчука. – Київ : Знання-Прес, 2007. – 358 с.
10. Касименко, О.К. Історія Української РСР: популярний нарис / О.К. Касименко. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. – 400 с.
11. Лисяк-Рудницький, І.П. Історичні есе / І.П. Лисяк-Рудницький. – Київ : Основи, 1994. – Т. I. – 554 с.
12. Маркс, К. Начерки відповіді на лист В.І. Засулич / К. Маркс //Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Київ : Політвидав України, 1964. – Т. 19. – С. 386-405.
13. Рибалка, І.К. Історія України. Дорадянський період / І.К. Рибалка. – Київ : Вища школа, 1991. – 607 с.
14. Субтельний, О. Україна: Історія / О. Субтельний. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с.
15. Українська культура в європейському контексті / за ред. Ю.П. Богуцького. – Київ : Знання, 2007. – 680 с.
16. Українська культура: історія і сучасність: навч. пос. для студ. вузів / за ред. С.О. Черепанової. – Львів : Світ, 1994. – 456 с.
17. Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича/ Упор. С.В. Ульяновська. – Київ : Либідь, 1993. – 592 с.
18. Шевнюк О.Л. Українська та зарубіжна культура : навч. пос. / О.Л. Шевнюк. – Київ : Знання-Прес, 2002. – 277с.
19. Шейко, В.М. Історія української культури : навч. пос. для студ. вузів / В.М. Шейко, Л.Г. Тишевська. – Київ : Кондор, 2011. – 259 с.

Дата надходження авторського оригіналу до редакції : 15.11.2014

Дмитренко В. А. Подходы к периодизации развития украинской культуры в учебниках по истории украинской культуры.

А Проанализированы основные подходы к периодизации истории Украины и выяснено, каким образом они представлены в учебниках по истории украинской культуры.

Ключевые слова: история Украины, концепция, культура, учебник, периодизация.

Dmytrenko V. A. The approaches to periodization of the Ukrainian culture development in the textbooks on history of the Ukrainian culture.

С The article analyzes the main approaches to periodization of the history of Ukraine and find out how they are presented in the textbooks on history of the Ukrainian culture.

Key words: history of Ukraine, concept, culture, textbook, periodization.